

प्रकरण दुसरे

कथालेखन क्षेत्रात स्त्रियांचा सहभाग

कथालेसन क्षेत्रात स्त्रियांचा सहभाग

भारताच्या दृष्टीने एकोणिसावे शतक हे प्रबोधनाचे शतक समजले जाते. या शतकातच स्त्रीशिक्षणाचा विचार, स्त्रीच्या प्रतिष्ठेचा विचार तसेच तिच्या अस्तित्वाचा विचार सर्वत्र प्रभावीपणे प्रसृत केला गेला. इंग्रजी राजवटीचे आगमन झाल्यामुळे जीवनाचा आशय बदलण्यास सुरुवात झाली होती. एकोणिसाव्या शतकात होत असलेले हे प्रबोधन हळू हळू होऊ लागले कोणताही बदल एकदम अमूलाग्र स्वरूपात कधीच होत नसतो. तरीही कायदा, संरक्षण, विचार स्वातंत्र्य, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य आणि स्त्री-पुरुष समानता इत्यादीबद्दल विचार जनमानसात उमटेल तत्कालीन समाजचिंतकांच्या तक्षात ही गोष्ट आली. या नव्या विचारांनी आपल्या पारंपरिक विचारसरणीला, रूढी परंपरेला मोठाच हादरा बसला हे स्पष्टच आहे.

भारतात आणि पर्यायाने महाराष्ट्रात एकोणिसाव्या शतकातील समाजचिंतकांनी स्त्रियांच्या प्रश्नांना वाचा फोडण्याचे महत् कार्य केले. "स्त्रीचे अस्तित्व परप्रकाशी नाही तर स्वयंसिद्ध आणि स्वयंप्रकाशी आहे असा परिवर्तननिष्ठ विचार महात्मा ज्योतिराव फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांनी रजविला." ¹ त्यांच्या प्रयत्नांमुळे स्त्रीला शाळेची आणि शिक्षणाची दारे खुली झाली. पुढील काळात स्त्रीशिक्षणाचा प्रसार झाला व स्त्रीने जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात पुरुषांच्या बरोबरीने समर्थपणे व यशस्वीपणे आपले कार्य कर्तृत्व सिद्ध केले. नियतकालिके, वृत्तपत्रे, निबंध आदिंमधून स्त्रीशिक्षणासंबंधीचे अनुकूल, प्रतिकूल वैचारिक संघर्ष गाजले. तथापि आज मराठी स्त्री कार्यकर्ती म्हणून वावरताना दिसते. यशस्वी लेखिका, कवयित्री म्हणून नावलौकिक मिळविताना आढळते आहे, ती प्रशासक आहे. हीच महात्मा फुले दांपत्यांची कार्याची फलश्रुती म्हणावी लागेल. "ही मराठी स्त्री लेखिका म्हणून वाड्. मयाच्या विविध प्रांतात सक्षमतेने

पदक्षेप करीत आहे." ² असे प्रा.चंद्रकुमार नलगे व डॉ.गंगाधर पानतावणे यांनी केलेले विधान सार्थ आहे. कथा वाङ्मयाचे क्षेत्र न्याहळत असताना मनात असा विचार येतो की, महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी 1848 साली स्त्रियांच्या हातात लेखणी देवून जगाकडे निर्भयपणे पाहण्याची ताकद दिली. उंबरठ्याच्या आत रेंगाळणा-या तिच्या पावलांना उंबरठ्याबाहेर पाऊल टाकण्याचे बळ दिले, धैर्य दिले. एका लेखणीने एवढी किमया केल्यामुळेच आज राजकारण, समाजकारण, कलाप्रांत अशा विविध क्षेत्रात स्त्रिया अतिशय ताकदीने आणि समर्थपणे नेत्रदिपक यश संपादन करताना दिसत आहेत. हे उर्मिला पवार ³ यांचे विचार येथे विचारात घेणे आवश्यक ठरते.

मराठी कथा वाङ्मयाच्या इतिहासात आजपर्यंत विपुल लेखन झाले आहे तथापि स्त्रीलेखिकांचा सहभाग म्हणावा तितका डोळ्यात भरणारा नाही, तरीसुद्धा अनेक स्त्रियांनी कथालेखन करून कथा वाङ्मयात मोलाची भर घातली आहे हे विसरून चालणार नाही. स्त्री-कथालेखिकांच्या वाङ्मयाकडे इतिहासकारांनीदेखील कानाडोळा केलेला दिसतो. "एकंदर जीवन व्यवस्थेत स्त्रियांच्या वाट्याला जे दुय्यमपणा शतकानुशतके आले आहे, ते दुय्यमपणा वाङ्मय इतिहासाची मांडणी करतानाही, स्त्रियांच्या निर्मितीला दिले गेलेले आढळते." ⁴ हे विलास खोले यांचे विधान येथे विचारात घेण्यासारखे आहे.

कथा-वाङ्मयाच्या वाटचालीत सुरुवातीपासून आजपर्यंत स्त्रियांचा सहभाग उल्लेखनीय आहे. सुरुवातीपासून आजपर्यंत स्त्रियांची कथा आपल्या स्वतंत्र वाटेने आत्मविश्वासाने पाऊल टाकत असताना दिसते. दैनंदिन जीवनात येणारे सर्वसामान्य अनुभव या स्त्रियांनी आपल्या लेखनशैलीने आपल्या कथांतून हृदयस्पर्शीरितीने मांडलेले आहेत, यात शंका नाही. रोजच्या व्यवहारात आयुष्याची वाटचाल करताना चांगले-वाईट, भलेबुरे अनुभव त्यातील अडीअडचणी, सुखदुःखे, भावनांचे चढउतार यांचा आलेख या कथावाङ्मयातून वास्तव जीवनाचे प्रत्यंतर आपून देतो. विभावरी शिरूरकर, - 'अंतःकरणाचे रत्नदीप', वसंधरा पटवर्धन - 'शुभ्र गुणांची', कमल देसाई - 'दुःख', विजया राजाध्यक्ष - 'विदेही', सरिता पदकी - 'बारा रामाचं देऊळ', ज्योत्स्ना देवधर-

‘झुंबर,’ लिला श्रीवास्तव - ‘प्रत्येकाची वर्तुळे,’ अंबिका सरकार - ‘पारस,’ गौरी देशपांडे - ‘राईट ऑन सिस्टर,’ उर्मिला शिरूर - ‘भूमिका,’ सानिया - ‘छेद,’ आशा बगे - ‘पांगळी,’ प्रिया तेंडुलकर - ‘लग्न संपल्यावर,’ उर्मिला पवार - ‘कवच’ आदि स्त्रीलेखिकांनी आपल्या विविध कथांतून स्त्रीजीवनाचा प्रत्ययकारी आलेख चित्रित केला आहे. त्यांच्या कथासाहित्यात विभावरी शिरूरकरपासून आशा बगे, उर्मिला पवार, प्रिया तेंडुलकरपर्यंतच्या कथासाहित्यातील परिवर्तने चटकन लक्षात भरतरत.

पहिला टप्पा : 1875 ते 1920 पर्यंतच्या स्त्री कथालेखिका

या प्रकरणात स्त्रियांनी लिहिलेल्या कथांचे स्वरूप विशद केले आहे. या कथांतून स्त्रियांचे जीवन, त्यांच्या समस्या, त्यांची सुखदुःखे व त्याविरुद्ध त्यांनी केलेला संघर्ष यांचे तर दर्शन घडतेच पण त्याचबरोबर त्यातून नव्याने उद्भवणा-या विविध प्रश्नांचे स्वरूपही लक्षात घेता येते. विशेषतः आशा बगे यांच्या कथावाङ्मयातून घडणारे वास्तव स्त्रीजीवन येथे उकलून दाखविण्याचा माझा प्रांजल प्रयत्न आहे.

सौ.शांताबाई या लेखिकेने "बिचारी आनंदीबाई" ही कथा लिहून स्त्री कथालेखिकांच्या मालिकेत मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासात अग्रक्रम लावला आहे. ही कथा नोव्हेंबर-डिसेंबर 1896 च्या मासिक मनोरंजनाच्या जोडअंकात प्रसिध्द झाली. क्षयरोगी पतीच्या दुःखात सहभागी होवून सुखी संसारात वैषम्य झेलणारी आनंदीबाईसारखी एक अभागिनी स्त्री आपल्या डोळ्यासमोर उभी राहते.

स्त्रीने लिहिलेली मराठीतील दुसरी कथा "अभागी यमुना" ही जानकीबाई या लेखिकेची कथा, एप्रिल-मे-जून 1897 च्या मासिक मनोरंजनाच्या जोडअंकात क्रमशः प्रसिध्द झाली. एकूण नऊ पत्रातून यमुनेच्या जीवनाची शोकांतिका या कथेत मांडलेली असून पत्रात्मक कथालेखनाचा एक वेगळा लेखनादर्श येथे घातलेला दिसतो. स्त्रियांनी लिहिलेल्या या कथातून स्त्रीचे दुःख स्त्रीनेच जाणून मांडल्यामुळे ते अधिक हृदयस्पर्शी झाले आहे. या पहिल्या स्त्री-कथांमधून स्त्रीच्या करूपास्पद जीवनाचे चित्रण केले गेलेले आहे, हे विशेष लक्षात घेण्यासारखे आहे.

विविध नियतकालिकातून स्त्रियांनी लिहिलेल्या कथा प्रकाशित होवू लागल्या. विशेषतः 'मनोरंजन', 'भगिनी', 'समाचार', 'उद्यान', 'मधुकर', 'प्राचीप्रभा', 'विविध ज्ञान विस्तार', 'नवयुग', 'चित्रमयजगत' या मासिकांतून या कथा सातत्याने प्रसिध्द होत आहेत. इ.स. 1915 पर्यंत 100 हून अधिक कथांचे लेखन स्त्रियांनी केलेले आढळते. पूर्वी लोक-जीवनातील लोककथा, कहाण्या, आल्यानकथातून गीत-ओव्यातून महाराष्ट्राच्या काना-कोप-यातून पसरलेल्या कथांची प्रचिती आजही येते. परंतु इंग्रजी राजवटीत इंग्रजी शिक्षणाच्या परिशिलनाने आमच्या मराठी लेखिकांमध्ये वैचारिक क्रांती झाली आणि त्याचे पडसाद मराठी साहित्यात उमटले. या युगापर्यंत स्त्रिया लिहिण्या-वाचण्यापासून दूर होत्या. इंग्रजी राजवटीत नव्याने निर्माण झालेल्या धर्मभावना, व्यक्ति-स्वातंत्र्यविषयक विचार नव्याने निर्माण झालेली विज्ञाननिष्ठा, मनुष्यत्वाची प्रतिष्ठा इत्यादी गोष्टी आमच्या देशात नव्याने स्थिर होऊ लागल्या होत्या. लेखनक्षेत्रात मात्र स्त्रियांचा सहभाग उशीरा झाला. 1920 नंतर स्त्री अधिक मोकळ्यापणाने लिहू लागली.

विभावरी शिरूरकर, आनंदीबाई, गिरिजाबाई, गीता साने, लक्ष्मीबाई टिळक, मनोरमा रानडे इ.लेखिकांनी जे लिहिले ते पोटतिडकीने, मोकळेपणाने. या पिढीच्या साहित्यात श्रद्धा, प्रेमनिष्ठा, समंजसपणा, समर्पणशीलता या गुणांची संसारात आवश्यकता असते. हेच कथांतून सांगितले. दोन महायुध्दे ओसरल्यानंतर जीवनाला वेग आला, गतिशीलता आली. माणुसकीवरचा विश्वास उडाला. विभक्त कुटुंबपध्दतीने समाजाचे चित्र बदलले. वातावरण बदलले. लोक धर्म मानेनासे झाले. अर्थ. काम याच जीवना-मूल्यांना लोक जास्त मानू लागले. याच पार्श्वभूमीवर अनेक स्त्रीलेखिका पुढे आल्या. त्यांच्या कथासाहित्याबाबत डॉ. भालचंद्र फडके यांचे म्हणणे पटते. ते म्हणतात, "नवीन कथालेखिकांच्या साहित्यात प्रेमाचा त्रिकोण, स्त्रियांवरील अन्याय, करमणूक, मनोरंजन हे विषय आले. काहीजणींनी हासेपोटी लिहिले. पुढे पुढे हौशी लेखिका स्वतःच्या लेखनाच्या प्रेमात पडल्या. त्यामुळे त्यांचे लेखन कळाहीन, मृतवत झाले." ⁵

काशीताई कानिटकर यांनी "चंद्राच्यातील गप्पा" हा कथासंग्रह एप्रिल 1921 मध्ये प्रसिध्द केला. कथेच्या उदयापासून म्हणजे इ.स. 1900 पासून ते

1920 पर्यंतचा कालखंड स्त्रियांच्या कथालेखनाच्या दृष्टीने गोण ठरतो. या काळात स्त्रियांकडून झालेले लेखन काहीसे चाचपडत झालेले दिसते. याला कारणीभूत तत्कालीन समाजस्थितीच म्हणावी लागेल. समाजात आणि कुटुंबात स्त्रीला गोण स्थान होते. तेव्हाचे कर्मठ वातावरणाचे निर्बंध नियम, तिच्यावर लादले जात होते. तिच्या विचार प्रकटीकरणाला, कर्तृत्वाला, स्वतंत्र अविष्काराला किंवा सार्वजनिक कलानिर्मितीला स्थानच नव्हते. समाजात स्त्रियांनी शिक्षण घ्यावे या गोष्टीलाच विरोध होता. न्यायमूर्ती रानडे रमाबाईंना शिकवू लागले, त्यालाही घरून विरोध होत होता. मोठ्यांची बोलणी खावी लागत होती. तत्कालीन सामाजिक परिस्थितीमुळे स्त्रीवर पुरुष श्रेष्ठत्वाचे दडपण असे. त्यामुळे एक प्रकारचा न्यूनगंड तिच्या मनात निर्माण झालेला असे.

याच काळात कृष्णा जे. कुलकर्णी नावाची एक लहान वयाची लेखिका कथा लिहू लागली. "मनोरंजन", "यशवंत", "रत्नाकर" या मासिकांतून कथा-कविता लिहितल्या जात होत्या. एकीकडे तत्कालीन कथेत व्याजकाव्यात्म वातावरण असे तर दुसरीकडे सामाजिक, राजकीय, उद्बोधनावर भर दिला जाई. समाजसुधारणा, देशभक्ती, जातीय विषमता, गरिबी-श्रीमंतीतील संघर्ष, स्त्रीशिक्षणाचा पुरस्कार, निराधार स्त्रीच्या वाट्याला येणारे दुःखभोग हे विषय कथांतून हाताळले जाते. कृष्णाने जेमतेम सात-आठ कथा लिहितल्या, केवळ बावीस वर्षांचे आयुष्य तिला लाभले पण "यमुनातीरीचे बुलबुल", "बाहुली" 'कोकिळेचे मधुबोल', 'अपराधी' या तिच्या कथांतून सहानुभूती-प्रेम या भावनांना पारखे असलेले भाऊ, एकाकी ललिता, स्नेहशून्य मालकीण, गरीब स्वपांकीण, तिची निरागस मुलगी इ. पात्रे आढळतात. तिच्या कथेची वैशिष्ट्ये - सूक्ष्म मनोविश्लेषण, तरल काव्यात्मकता, नियतीची अनाकलनीयता, कवितेची लय, प्रवाही, निथळ शैली इ. भावी विकासाची चिन्हे प्रकट करणारी ही कथा वाळवंटात लुप्त होणा-या प्रवाहाप्रमाणे मध्येच अन्तर्धान पावली. यादृष्टीने कृष्णा जे. कुलकर्णी हा नंतरच्या जी. ए. कुलकर्णीचा एक पूर्वावतार होता⁶ असे म्हणण्यात प्रत्यंवाद्य वाटत नाही.

इ.स. 1920 या काळात सुशिक्षित स्त्रियांचे प्रमाण अत्यल्प होते. ज्या थोड्याफर स्त्रिया शिकलेल्या होत्या, त्यांनी लेखन करावे, ही कल्पना समाजसंमत

नव्हती. या संदर्भातील काशीबाई कानिटकरांचा अनुभव "चांदण्यातील गप्पा" या कथासंग्रहाच्या प्रास्ताविकात लक्ष्मणशास्त्री लेले यांनी सांगितला आहे. "हत्तीच्या स्त्रिया व पूर्वीच्या स्त्रिया" या विषयावर काशीबाईंनी लिहिलेला निबंध "सुबोध पत्रिकेत" छापून आल्याचे घरी समजताच या घोर अपराधाबद्दल त्यांच्यावर घरातली अवघड व भ्रमाची कामे लादण्यात आली व त्यांच्या तोंडाला कुलूप ठोकण्यात आले. अशा स्थितीमध्ये शेकडो वेळा देहाचे विसर्जन करावे असेसुध्दा त्यांच्या मनात येई.

घरी धर्मग्रंथाच्या वाचनातून कानी पडलेल्या गोष्टी आणि व्रतवेकल्पसंबंध कथाणी किंवा लोककथा सोडल्यातर कथा हा लेखनाचा प्रकार म्हणून स्त्रियांना वेगळेपणाने परिचित असणे संभवत नाही. कथा सांगणे किंवा ऐकणे ही मनाची प्रवृत्ती आहे. हे खरे असले तरी आजी ही कथा सांगणारी परिचित व्यक्ती असते तरी या कालखंडातील स्त्रियांना कथालेखनाची फारशी जाणीव असल्याचेही आढळत नाही. त्या काळाच्या 'करमपूक', 'मनोरंजन', 'उद्यान', 'नवयुग', 'चित्रमयजगत्' यासारख्या नियतकालिकांतून कथालेखन करणारे ह.ना.आपटे, वि.सी.गुर्जर, कृ.के.गोखले, सहकारी कृष्ण, ना.के.बहरे, सरस्वतीकुमार प.ल.वेद्य, व्यं.सी.कारखानीस, वि.वा.भिडे, न.चि.केळकर, वा.म.जोशी हे कथालेखक त्यांच्या वाचनात आले असतील.

घराघरातील व सर्व घरातील वातावरण कर्मठ होते. तर्क सुटलेला होता, आत्मपरीक्षणाच्या अभावी दोषांची जाणीव होत नव्हती. शब्दप्रामाण्य तेवढे बलवान होते की बुद्धिप्रामाण्य डोके वर काढण्याची शक्यता नव्हती. अंधश्रद्धा व कर्मकांड यांचा एकंदर समाजावर जबरदस्त पगडा होता. या काळात ज्या स्त्रियांनी कथालेखन केले अशा स्त्रियांच्या भोवतालचे कौटुंबिक व सामाजिक वातावरण जुजबी सुधारणांना अनुकूल असले तरी अमूलाग्र सामाजिक परिवर्तनास पोषक नव्हते. दारिद्र्यावर व कष्टांवर मात करणारे सासुरवासाचे दुःख आणि मुलीच्या जन्मामुळे वाट्याला येणारी काळजी, लग्नानंतर तुटलेले माहेरचे दार आणि स्वतःच्या म्हटल्या जाणा-या घरी नव-याचा असंड धाक यामुळे स्त्रिया पिचून खचून जातात. ज्या स्त्रीलेखिकांनी लेखन केले त्यांच्या भावविश्वाला आकार देणारे गृहजीवन व त्यातील सुखदुःखे आणि समस्या यांचे प्रतिबिंब

त्यांच्या कथातील आशयसूत्रात आपोआप उमटले आहे.

इ.स. 1875 ते 1920 या काळातील महाराष्ट्रीयांच्या कुटुंबजीवनाचे, सांस्कृतिक विश्वाचे व त्याकाळी प्रचलित असलेल्या सामाजिक रीतिरिवाजांचे, रुढींचे सर्वसाधारण चित्र या काळात लिहित्या गेलेल्या कथांतून उमटले आहे. लग्नानंतर अनिवार्यपणे संपणारे बाल्य, लहरी नववेशाही, वैधव्याचे असफल जिणे, विधवाविवाहाविषयी अनुकूल-प्रतिकूल प्रतिपादन स्त्रीजातीच्या वाट्याला येणारे सोसलेपण, शिक्षणाचा स्त्रियांना उपयोग अशा विषयांची मांडणी करणारी कुटुंबचित्रे या कथांतून साकार झाली.

सेवा, सौजन्य, सामंजस्य, कुटुंब जीवनातील तडजोड, दुःखितांविषयी सहानुभूती, परोपकार, शिक्षणाविषयीचा आग्रह अशा गुणवैशिष्ट्यांचा ठसा जपणारा स्पष्ट वा सूचक उपदेश बहुतेक कथांमधून केला आहे. "ढोबळ दृष्टिकोनातून कौटुंबिक, सामाजिक समस्यांचा उलगडा करावा आणि स्वतःला ठाऊक असलेले शक्यतो सामोपचाराचे उपाय सुचविण्याचा कल बहुतेक कथालेखिकांचा दिसतो. यामध्ये यशोदाबाई भट, वामनसुता, कमलाबाई किंबे, हिराबाई पेडणेकर, शारदाबाई बापट, अन्नपूर्णाबाई नरगुंदकर, ताराबाई तर्खड, पुतळाबाई वेद्य, शांताबाई कामत, सुवासिनी, काशीबाई देवधर, सावित्रीबाई ओंकार, आनंदीबाई देशमुख इ. नावे पुढे येतात." ⁷

अलिकडच्या काळात मध्यमवर्गीय सुखवस्तू स्त्री प्रामुख्याने ललित लेखन करण्यात पुढे येत आहे. आरंभी स्त्रिया जे लिहीत त्याचे कौतुक होत असे. कौतुकपर्व संपले आहे, त्यांचे लेखन कसाला लावून पाहण्याचा कालखंड सुरू झाला आहे. हल्लीच्या मराठी लेखनाच्या संदर्भात एक तक्रार सतत करण्यात येते की, स्त्रियांनी केलेले लेखन त्या त्या लेखकाच्या जगण्यातून जन्मलेले नसते. जगणारे वेगळे आणि लिहिणारे वेगळे. जे जगतात ते क्वचितच लिहितात. त्यामुळे मराठी लेखिका यांत्रिकरीतीने निवेदन करित असतात. लेखन करणारी स्त्री कोणत्याही स्तरातील असो तिचे "स्त्रीत्व" हीच तिची मोठी मर्यादा आहे, असे म्हणतात. पुरुषासाठी जग दाही दिशांनी मोकळे होते पण स्त्रीसाठी जग संकुचित होत जाते हे नाकारता येणार नाही. अनेक लक्ष्मणपरेषा असल्यामुळे "स्त्री"ची वाढच होत नसावी. दुबळेपण, नाजूकपण, असमर्थपण म्हणजे स्त्रीत्व नव्हे. "धर्म, संस्कृतींच्या नावाखाली जे जुलूम, अत्याचार होतात त्याविरुद्ध

लिहितानाही त्यातून विद्रोहाची भाषा फारशी जाणवत नाही. उलट स्त्रीचे दुःस, दास्य, स्त्रीवरील अत्याचार यांना मराठी लेखिकांनी करुणेचा विषय बनवून टाकलेले आहे. याची चिंता अधिक आहे." ⁸ 1875 ते 1920 चा कालखंडाच्या पहिल्या टप्प्यात स्त्रीलेखिकांच्या लेखनाचा सहभाग असा डोक्यात भरतो. तर दुस-या टप्प्यात अन्य स्त्री लेखिकांच्या लेखनाचा वारसा पुढे ओघाने सुरु झालेला आढळतो.

दुसरा टप्पा : इ.स. 1920 ते 1940 मधील स्त्री कथालेखिका

मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासात कथावाङ्मयप्रकाराला एक विशिष्ट प्रतिष्ठा प्राप्त झालेली आढळते. अर्थात या कथावाङ्मयप्रकाराला मागील कथावाङ्मयाचा श्रीमंत वारसा आहे हे विसरून चालणार नाही. कथा-वाङ्मयाची बीजे लोककथेत आढळतात. लोककथा वाङ्मय हे एका पिढीकडून दुस-या पिढीकडे श्रवण-मनन व चिंतन या स्वरूपात विकसित झालेले आढळते. पुढील काळात त्याला कथेचे स्वरूप आले व अशा कथा स्त्री-पुरुष लेखिकांनी लिहून कथा-वाङ्मयाच्या इतिहासात मोलाची भर घातली आहे. लोककथा म्हणजे अद्भूत कहाण्याच. "श्रोत्याला विश्वासात घेवून कहाणी उलगडत जाते. तिचे निवदेन प्रवाही, गतिमान असते. कहाणीचे ऐश्वर्य कहाणीचे जुने ठेवणे नव्या लेखिकांनी समजून घेतले पाहिजे." ⁹ असे सार्थ विचार भालचंद्र फडके यांनी व्यक्त केले आहेत, हे विचार लक्षात घेता नवीन स्त्री लेखिकांनी स्त्रीच्या अंगी असलेल्या शक्तींचा शोध घेवून तिला बदलेल्या काळात नवे रूप देणे महत्त्वाचे मानले पाहिजे. परंतु मराठी लेखिकांनी या गोष्टीकडे दुर्लक्ष केलेले आढळते. उदा. श्रीमती दुर्गा भागवत, श्रीमती अनसुया लिमये, डॉ. सरोजिनी बाबर, कमलाबाई देशपांडे, साने गुरुजी इ. लेखिकांच्या लोककथा केवळ लोककथाच वाटतात. त्यांनी कहाणीच्या थाटात नवा आशय सांगणारी कथा लिहून काळाची आव्हाने स्वीकारणे आवश्यक आहे. या संदर्भात या लेखिका कमी पडलेल्या आहेत. "विजया राजाध्यक्ष यांनी नवा आशय सांगणारी कथा लिहिण्याचा अल्पसा प्रयत्न केलेला आहे इतके, आणि म्हणून जुने ठेवणे नुसते जतन करायचे नसते तर नव्या रूपात ते सादर करायचे असते." ¹⁰ हा विचार येथे चिंतनीय आहे.

पूर्वीच्या कथाणीत दडलेली कथाबीजे अनुकरणीय आहेत. परंतु पूर्वीची कथाणी सांगपारी स्त्री आणि गोष्ट सांगपारी आज्जी नव्या लेखिकांनी विसरून चालणार नाही. वास्तव जीवनाचे ललितरम्य रूप लक्षात घेवूनच पुढील कथालेखनाची वाटचाल होणे हे नव्या लेखिकांना उमगले पाहिजे. आजच्या कथा कथनाच्या प्रवाहात श्रोत्यांची मने फुलविण्याची व त्यांच्या मनावर इष्ट संस्कार करण्याचे कथाणीचे स्वरूप नव्या लेखिकांनी उचलून घरावे असे वाटते.

एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला अनेक महत्त्वाची राजकीय स्थित्यंतरे घडून आली. बदलेल्या जीवनाबरोबर साहित्याच्या आविष्कारातही बदललेल्या जीवनाचे आविष्कार आढळून आले. प्रचलित असलेले रामायण, महाभारत इ. ग्रंथ पुरावे यांमधून आलेल्या कथा, बोधकथा, दैवतकथा, प्राणीकथा, जातककथा, कथाप्या, दृष्टांतकथा, चित्रकथा इ. कथांची रूपे दृष्टिआड होवू लागली आणि त्याऐवजी पाश्चात्य साहित्याच्या अनुकरणाने निर्माण झालेल्या स्फूटकथा 19 व्या शतकाच्या अखेरीस जन्माला आल्या. 1800 ते 1890 पर्यंतच्या सर्व कथा घटनाप्रधान व बोधप्रद स्वरूपाच्या होत्या. व त्या प्रकाशित करण्याचे महत्त्वाचे काम "ज्ञानप्रसारक" व "करमपूक"ने केले हे सर्वश्रुत आहे. त्यामुळे कथा, कादंब-या दिवाणखान्यातील टेबलापासून फणी-करंड्याच्या पेट्टीपर्यंत पोहचू शकल्या, याची साक्ष "करमपूक" पत्रातील "देशभगिनी" या टोपण नावाखाली लिहिणा-या लेखिकेच्या नावामुळे येते.

इ.स.1920 ते 1930 या कालखंडात स्त्री लेखिकांची संख्या फारशी आढळत नाही. तथापि ज्या स्त्रिया लेखन करित होता. त्यांचे लेखन या कालखंडातील अन्य कथांशी संवादी असे होते. तत्कालीन स्त्रियांच्या सामाजिक स्थितीचा विचार करता या स्त्रियांचे अनुभवविश्व स्वयंपाकघरापुरतेच मर्यादित होते. तरीही या काळातील स्त्रियांना स्त्रीविषयक प्रश्नांची चाड होती हे विशेष महत्त्वाचे आहे.

इ.स.1920 ते 1940 पर्यंतच्या कालखंडाचा कथालेखनाचा विकास लक्षात घेण्यासारखा आहे. या दहा वर्षांच्या कालखंडात स्त्रियांच्या कथालेखनाला वेग आलेला दिसतो. तसेच या काळात "श्रवणीय गोष्टीची" "वाचनीय कथा" झाल्याचे आढळते.

गिरिजाबाई केळकर यांनी या दहा वर्षांच्या काळात या कालखंडातील "यशवंत" "रत्नाकर" "किलोस्कर" या नियतकालिकातील लेखिका पदवीपर होत्या, ही गोष्ट आवर्जून नोंदवावी वाटते. या सर्व लेखिका स्त्रीही माणूस आहे या जाणिवेने लेखन करणा-या होत्या. या स्त्री-लेखिका केवळ हासेपोटी लेखन करणा-या नव्हत्या. या नवशिक्षित आणि जागृत स्त्रीलेखिकांनी स्त्रीच्या व्यथा, तिच्या आशा-आकांक्षा तिच्या समस्या समजून घेतलेल्या होत्या आणि त्या त्यांनी घीटपणे आपल्या कथांतून मांडण्याचे धाडसही दाखविले. रांधा, वाढा, उष्टी काढा या कामात गुरफटलेल्या स्त्रियांची बंदिस्त चौकट फोडण्याचे काम या काळातील स्त्रीलेखिकांच्या कथांनी केले. या दशकातील स्त्री-लेखिकांना स्त्रियांची होणारी कोंडी अस्वस्थ करत होती. स्त्री शिक्षण घेवूनही स्त्रीच्या कर्तृत्वाला तिच्या व्यक्तिविकासाला संधी मिळत नाही, याची खंत त्यांनी आपल्या कथावाङ्मयातून बोलकी केलेली आढळते. पुरुषप्रधान संस्कृतीत स्त्रियांची होणारी उपेक्षा हाच त्यांच्या चिंतनाचा विषय होता. त्यामुळे या कालखंडातील कमलाबाई टिळक, सभा राव, कृष्णाबाई, विभावरी, गीता साने, आनंदीबाई किलोस्कर, पारोज आनंदकर, कुसुमावती देशपांडे इ. मान्यवर लेखिकांनी आपल्या कथावाङ्मयातून स्त्रीमनाचा शोध जाणीवपूर्वक घेतल्याचे जाणवते. कथा अभिव्यक्तीतील बदलही या स्त्रीलेखिकांनी नजरेस आणून दिला आहे. त्यांच्या कथा घटना प्राधान्याऐवजी व्यक्तिचित्रणाला महत्त्व देताना आढळतात. या अभिव्यक्तीच्या बदलामुळे या काळातील स्त्रीलेखिकांच्या कथातून स्त्रीमनाचे विविध पातळ्यांवर चित्रण होवू लागले. तसेच प्रेमाचा त्रिकोण व कल्पनारम्य प्रणयचित्रणाऐवजी स्त्रियांच्या विविध समस्यांचा विचार अनेक अंगांनी या लेखिकांनी केला आहे. "स्त्रीचे कुटुंबातील व समाजातील स्थान हा चिंतनाचा विषय आहे. ही गोष्ट कथारूपाने दाखवून देण्याचे धाडस व घीटपणा या लेखिकांच्या लिखाणात आलेला आढळतो आणि म्हणूनच "आपल्या दास्याची दैन्याची जाणीव आपल्याला झाली पाहिजे आणि आपण स्त्रीची दुःखे तिचे प्रश्न, तिच्या आकांक्षा हिरीरीने मांडल्या पाहिजेत या वृत्तीचा उदय या कालखंडात झाला.

या कालखंडात लेखन झालेल्या कथालेखनात पाश्चात्य शिक्षण घेवून सुशिक्षित झालेल्या तरुणांवर हल्ला चढवून पाश्चात्य शिक्षणांमुळे कुटुंब व्यवस्था ढासळल्याची चित्रे परखडपणे रेखाटलेली दिसतात. उदा. समाजचित्रे भाग-1 §1921§, समाजचित्रे भाग-2 §1934§ केवळ विश्रांतीसाठी §1927§, दुसरी आवृत्ती. 1930 ते 1940 या दशकातील कथा ऐसपैस कादंबरीच्या घाटाच्या झालेल्या दिसतात. तसेच पाश्चात्य आचारविचाराचा परिणाम झाल्याने गृहव्यवस्थेची झालेली हानी, स्त्रीशिक्षणामुळे स्त्रिया व्यवहारशून्य होत गेल्याचे चित्र, स्त्रीने पुरुषाची बरोबरी करणे इ. प्रश्नांची मांडणी कथांतून झालेली दिसते. या दशकात लिहिलेल्या कथांनी नव्या जीवनाचे पूर्णतया स्वागत केलेले आढळत नाही. जुन्या नव्याचे मिश्र जीवन स्वीकारून होणा-या दिशा मनःस्थितीचे चित्र याकाळातील स्त्री लेखिकांच्या कथांतून प्रकर्षाने आढळते. नव्यातले-जुन्यातले ग्राह्य तेवढे घ्यावे हाच दृष्टिकोन या काळातील मध्यमवर्गीय समाजाचा होता हेच या कथांनी दाखवून दिले. तथापि छाया दातार या लेखिकेने याच काळात लिहिलेल्या कथांतून जुन्या-नव्यातला मध्यम मार्ग स्विकारण्याऐवजी जीवनाचा क्रांतीमार्ग स्विकारल्याचे धाडस प्रथमच या काळातील कथेतून दाखविले.

"मनोरंजना"मधून सौ. आनंदीबाई शिर्के यांनी कथालेखनाला प्रारंभ याच काळात केला. त्यांचा "कुंजविकास" §1933§, "भावनांचा खेळ" §1939§, "जुईच्या कळा" §1939§ या कथासंग्रहातील कथांचे स्वरूप 1920 पूर्व काळातील कथेसारखेच आढळते. काळाप्रमाणे आशय-विषय अभिव्यक्तीच्या दृष्टीनेत्यांच्या कथांतून काहीच बदल झालेले आढळत नाहीत.

1925 नंतर मराठी कथेने फडके सांडेकरांच्या कथेचे वळण घेतले आणि त्यामुळे या कालखंडाच्या अखेरीस मराठी कथा भावविवशता, स्वप्नरंजन, तंत्रबद्धता इ.च्या विळख्यात सापडली व निष्प्राण झाली. फडके-सांडेकरांची कथा प्रभावी होत असताना मराठी लेखिका मात्र साचेबंद ठोकळाबाज कथेला मुक्त करण्याचा प्रयत्न करत होत्या. या दशकातील नियतकालिकांनी स्त्रीविषयक दृष्टिकोप व्यक्त करण्याची तत्परता दाखविली. उदा. कृष्णाबाई उर्फ मुक्ताबाई दीक्षित यांचे "मानसलहरी" §1933§ व "अनिरुद्ध प्रवाह" §1937§ कथासंग्रह. यातील कथांतून स्त्रीला जाणवणा-या

दुःखाचे तिच्या होपा-या कोंडमा-याचे चित्रण झाले आहे. "आमचे दास" या त्यांच्या कथेतील मॅट्रिक झालेली मुलगी लग्नानंतर पुरुषी हुकुमशाहीला झुगारून माहेरी येते व पदवीधर होते. शिक्षण संस्थेत काम करते, समाजसेवा करते पण पुढे समान हक्कां-विषयी तिचा भ्रमनिरास होतो असे परखड चित्र रंगविले आहे व स्त्रीमनाची होपारी कुतरओढ चित्रित करून स्त्रीच्या परावलंबी जीवनाचे चित्र रेखाटले आहे. तथा "कळ्यांचे निश्वास की सुवास ?" "वर्षा" या कथांतूनही स्त्रीमन चित्रित केले आहे. "संरक्षक" शास्त्रज्ञाचा शोध, पुण्यातले इ. कथांतून कृष्णाबाईंनी स्त्रीवर होपा-या अन्यायाचे चित्रण घडविले आहे. रुढीविरुद्ध बंडखोरी सूचित करणा-या कृष्णाबाईंचे घाडस लक्षात घ्यावे लागते कारण त्याकाळात "मार्गाधारे वतवि" असे सांगणा-या स्त्रीयाच त्याकाळात "मार्गाधारे वतवि" असे सांगणा-या स्त्रियाच त्याकाळात अधिक होत्या. या पार्श्वभूमीवर कृष्णाबाईंचे लेखन या काळाचे प्रतिनिधित्व करते. कारण बंडखोरी करून रुढी, नीतिनियम झुगारून देणारी स्त्री वाड्. मयात रंगविताना लेखिकांना त्याकाळी भय वाटे अशा काळात अधूनमधून "पावित्र्य", "विडंबन" सारख्या कथेतून कृष्णाबाईंनी धीट विचार मांडून काळाचेच आवाहनच स्वीकारले नाही का ?

पिरोज आनंदीकरांनीही कृष्णाबाईंप्रमाणेच "याला जबाबदार कोण ?" अशा कथा लिहून काळाचे आवाहन स्वीकारलेले आढळते व सुविध पत्नीला सोडून अन्य बाईंच्या नादी लागलेल्या नव-याचे चित्र रेखाटून पुरुषाच्या स्यालीपणावर प्रकाश टाकण्याचे घाडस दाखविले आहे. "फुलमाळीन" या कथेत जानंदीकरांनी लबाड नव-यांना टाकून देण्याची रीत बायकांनी पाडली पाहिजे असा घाडसी संदेश दिला आहे.

1920 ते 1930 या दशकात कथालेखन क्षेत्रात स्त्रीलेखिकांनी क्रांतिकारक आशय मांडण्याचा केलेला प्रयत्न निश्चितपणे स्वागताई आहे. या लेखिकांना प्रश्न मांडण्याचे समाधान नसले तरी प्रश्नावर इलाज सुचविण्याची असलेली हास कौतुकास्पद आहे. या सर्व स्त्रीलेखिकांना स्त्रियांचे ज्वलंत प्रश्न जाणवत होते पण दुर्दैवाने ते प्रश्न मांडण्यासाठी लागणारी सामाजिक दृष्टी, सखोल चिंतन त्यांच्याजवळ नव्हते, त्यामुळे परिणामशून्य कथांची भारभार निर्मिती झाली" हे मत सत्य आहे.

पुढील काळात विभावरी शिरकरांच्या "कळ्यांचे विश्वास" §1933§

ने क्रांतिकारक बदल घडवले व साहित्यक्षेत्रात सळबळ माजवली ही सर्वश्रुतच आहे. प्रौढ कुमारिकांची समस्या मांडून विभावरीबाईंनी रुढ विचारांना सुसंग लावला. बाकूताई खरे या टोपण नावाने त्यांनी प्रौढ विवाहामुळे निर्माण होणारे गुंतागुंतीचे प्रश्न मांडून प्रौढ कुमारिकेच्या मनाचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला हा प्रयत्न जसा नवा होता तसे एका संवेदनाशील स्त्रीमनाचे दर्शन निर्भयपणे घडवावे हा अनुभव निश्चितपणे नवा होता यात शंका नाही. प्रश्नार्थक कथा लिहून त्याचे उत्तर वाचकाला शोधायला लावण्याची विभावरीबाईंची पध्दत निश्चिपणे नवी आहे. स्त्रीला माणूस म्हणून स्विकारले पाहिजे ही जाणीव अखिल समाजाला परसडपणे देणारी ही कथालेखिका त्याकाळात एकमेव समजावी लागेल.

मनोविश्लेषणात्मक कथालेखनाचा विभावरीबाईंचा हा प्रयत्न कथाप्रांतात अधिक अंतर्मुख करणारा आहे. सूक्ष्म मनोविश्लेषण करून स्त्रीचित्रणे करण्याची ही विभावरीबाईंची पध्दती सौ. कमलाबाई टिळक यांच्या कथेतही आढळते. उदा. "हृदय शारदा" §1932§, "आकाशगंगा" §1940§, "अश्विनी" §1963§ हे त्यांचे कथासंग्रह याची प्रचिती आणून देतात. अशाप्रकारे या दशकात वैचारिक क्रांतीचे स्त्रीजीवनविषयक पडसाद, अभिव्यक्तीचे नव्या वाटा, सूक्ष्ममनोविश्लेषण यादृष्टीने स्त्रीलेखिकांनी विकासाचे प्रभावी पाऊल उचलले आढळते. वाङ्. मयीन दृष्ट्याही गोष्ट विशेष उल्लेखनीय आहे असे मला वाटते. या संदर्भात कृष्णाबाई, विभावरी, कमलाबाई टिळक, क्षमा राव, आनंदीबाई किलोस्कर यांच्या कथाविशेष अभ्यासनीय आहेत. तसेच यापेक्षा प्रकृतीने वेगळी आणि वेगळ्या घाटाची कथा कुसुमावती देशपांडे यांनी लिहून या स्त्रियांच्या कथालेखनाच्या वाटचालीत आपल्या वेगळेपणाची मोलाची भर घातली आहे. यासंदर्भात त्यांचे "दीपकळा" §1935§, "दीपदान" §1940§, "मोळी" §1946§ यांची कथा काव्यात्म प्रकृतीची. आपल्या कथेतून त्यांनी स्त्रियांचे दुःख, त्यांचे प्रश्न याचाच विचार केला. स्त्रीमनाचे दर्शन घडविले. मध्यमवर्गीय स्त्रीप्रमाणे सालच्या थरातील स्त्री त्यांच्या सहानुभूतीचा विषय बनते. उदा. दमडी, जाईबाई, कलापोबीण. उपेक्षित स्त्रियांविषयी कुसुमावतीबाईंना कणव आहे. त्यांच्या "मृगाचा पाऊस" या कथेत "पावसाला" अर्थपूर्णता आहे. "पाऊस" वर्णनासाठी येत नाही तर एका गरीब बाईला बाळाला घरी ठेवून बाजारातून काही वस्तू आणायच्या असतात. पाऊस तिला

गाठतो. बाळाच्या आठवणीने भिजत ती घरी येते व बाळाला पाहून सुखावते. त्याला पोटाशी धरते, आईचे वत्सल मन या कथेतून चित्रित झाले आहे. कथेत दुःखाचा वेष घेतात. त्यांच्या कथेतील स्त्रिया सौशिक आहेत.

तिसरा टप्पा : 1940 ते 1960

आपल्या कथांतून स्त्रीमन आणि स्त्रीजीवन यांचा सोलवर शोध घ्यावा असे फर थोड्या लेखिकांना वाटते. बहुसंख्य लेखिका जीवनाचे वरवरचे, उथळ चित्रण करतात. स्त्रीला भोगावी लागणारी दुःखे, गुलामगिरी, तिचा कोंडमारा, मनस्ताप याचा प्रत्यय स्त्रीलेखिकांना आला आहे पण त्यांना लोकप्रियतेचे गणित मांडून मडक, भावविवश, कृत्रिम, परिणामशून्य कथा लिहिण्यातच रस वाटतो आहे. वसुंधरा पटवर्धन यांनी ऐसपेस कथा लिहिल्या. त्यांच्या कथेत स्त्रियांची दुःखे वर्णनपातळीवर रहातात. कथेत आवेग नसल्याने त्यांच्या कथांतील विषवा, वीचिता, प्रौढकुमारिका आपणास झपाटून टाकत नाहीत. "बकासुर" कथेतील मावशीला मनःस्ताप झाला की साऊन बरे वाटते.

शांता शेळके, शिरीष पै, इंदिरा संत, योगिनी जोगळेकर या चौथींचा पिंड कवयित्रीचा. काव्य हेच त्यांच्या व्यक्तित्वाच्या आविष्काराचे महत्त्वाचे माध्यम ठरल्याने त्या क्षेत्रातील त्यांची कामगिरी जितकी डोळ्यात भरते तितकी कथेच्या क्षेत्रात भरत नाही. स्त्री-जीवनातील विविध रंग त्यांनी आपल्या कथेत भरले आहेत. त्यातून काही कथांमधील भावनांची उकल मोठी सूक्ष्म व नाजूक केली आहे. अशा त्यांच्या कथांतून त्यांच्या काव्यात्म वृत्तीचा मोठा नाजूक व मनोहर आविष्कार झालेला आढळतो. शांता शेळकेच्या "मुक्ता", "गुलमोहोर", "प्रेमिक", "कावेरी", "काचकमळ" इ. कथासंग्रहातून निरनिराळ्या स्त्रियांची रूपे येतात. कथा रूक्ष व नीरस वाटते. शिरीष पै ची "वावटळ", "शून्य", एकटे दुःख या कथा पहाता पैना स्त्रीची वेदना जाणवते पण तिला सर्वस्पर्शी करण्याची दिशा गवसत नाही असे वाटते. इंदिरा संतांचे "श्यामली" §1952§, "करली" §1955§, "चेतू" §1957§ इ. कथासंग्रहातून उपेक्षितांचे जीवन चित्रित केले आहे. "विसावा" कथेत स्त्रीचे सनातन दुःख चित्रित केले आहे. स्त्री-पुरुष संबंधाला वेगळे रूप लाभायला नको का ? असे त्यांना वाटते.

कमला फडके यांच्या मकरंद §1942§, "एक होता राजा" §1944§, "तेरी भी चूप मेरी भी चूप" §1946§, "मातीचा हत्ती" §1961§, "दसल" §1992§ इ. कथांतून घटकाभर मनोरंजन होते. 1960 नंतरच्या कथालेखिकांच्या पिढीने मात्र कथेकडे गंभीरपणे लक्ष वळविले. मराठी कथेच्या अंतरंगात व बहिरंगात जी जी स्थित्यंतरे होत गेली तिच्याकडे स्त्रीलेखिकांचे लक्ष वेधले आणि मर्यादित क्षेत्रात वावरणा-या अपौरुषेय कथेला विशाल व व्यापक विश्वात नेण्याचा त्या प्रामाणिक प्रयत्न करू लागल्या. कमल देसाई, तारा वनारसे, विजया राजाध्यक्ष, सुधा नरवणे, सरिता पदकी आदि कथालेखिकांची नावे आघाडीवर चमकू लागली. मराठी कथेचे नवे स्वरूप घडविण्यात त्यांची कथा हातभार लावू लागली. त्यांना इतर पुष्कळ कथा-लेखिकांचा जोड मिळू लागली. कथेच्या आघाडीवर आता स्त्रियाही मागे नाहीत, याचा प्रत्यय या नव्या पिढीच्या स्त्रीलेखिकांच्या कथा वाचताना येऊ लागला.

सरोजिनी बाबर यांच्या कथांना वेगळे स्थान आहे. इतर कथालेखिकांनी नागर जीवनातील स्त्रियांची सुखदुःखे रंगविली आहेत, तर ग्रामीण स्त्रियांची सुखदुःखे सरोजिनी बाबर यांनी रंगविली आहेत. त्या स्त्रियांच्या व्यथा, चालीरीती, त्यांच्या समजुती, त्यांचे जीवन यांचे मोठे मनोज्ञ दर्शन घडविले आहे. लोकसाहित्याचा त्यांचा गाढा व्यासंग असल्याने लोकसाहित्यातील सहजता, त्यातील भावुकता, काव्यात्मकता या सा-यांचे प्रतिबिंब त्यांच्या कथांतून पडले आहे. लोकसाहित्याचे सर्व संस्कार व सर्व काव्यात्मक ढंग घेऊन त्यांची कथा प्रकट होत असल्याने त्यांच्या कथेला वेगळा आकृतिबंध लाभला आहे.

सौ. स्नेहलता ^६ हुसनूरकर यांच्या कथांतून स्त्रियांच्या जीवनातील भीषण व करुण नाट्य अत्यंत उत्कट रीतीने साकार झाले आहे. त्यादृष्टीने त्यांच्या कथा वेगळ्या वाटतात. वसुंधराबाईची कथा "स्त्री"चे दर्शन घडविताना समाजातील वेगवेगळ्या स्तरातून आपणास नेते. वास्तवाबरोबर अद्भूततेच्या पातळीवर नेऊन स्त्रीच्या श्रद्धेचे, तिच्या तपश्चर्येचे, तिच्या त्यागपूर्ण व्यक्तिमत्त्वाचे नाट्यपूर्ण दर्शन घडविते. काही पात्रे लोकविलक्षण आहेत. उलट स्नेहलता दसनूरकर यांच्या कथांतील स्त्रीजीवन वास्तवाच्या पातळीवर आहे, त्यात विविधता आहे.

चौथा टप्पा : नवकथा 1960 नंतरचा

ज्यांच्या कथालेखनाला 1965 पूर्वी सुरुवात झाली आणि ज्यांच्या कथेचा बहर त्यानंतरच्या काळात झाला-होत आहे अशी सुधा नरवणे, इंद्रायणी सावकार, सरिता पदकी, लीला श्रीवास्तव, वसुंधा पाटील, ज्योत्स्ना देवघर, शकुंतला गोगटे, आशा भजेकर इ. कथालेखिकांच्या कथांबद्दल आजच काही सांगणे कठीण आहे. त्यांची कथा झपाट्याने बदलते आहे. अनेक नवी वळणे घेत आहे. आता केवळ कौतुकाच्या अपेक्षेने स्त्रिया कथेच्या दालनात उतरल्या नाहीत. त्यातून त्यांचे व्यक्तिमत्व प्रकट होते आहे. "सामाजिक जीवनाच्या अनेक कक्षा आपल्या दृष्टिकोणातून त्या उजळून टाकीत आहेत व कथेला वेगळा, नवीन असा घाट आणण्याची त्यांची सटपट सुरु आहे. या पिढीतील कथालेखिकांचा उत्साह अमाप आहे. त्यांचे अनुभवही वेगवेगळ्या पातळीवरील आहेत. त्यामुळे आजची ही नवी पिढी नव्या अपेक्षा निर्माण करित आहे." 11

विपुल कथालेखनदेखील परिणामशून्य आणि कंटाळवाणे होवू शकते हे योगिनी जोगळेकर यांच्या कथांवरून वाटते. त्यांचे विश्व म्हणजे घर. त्यामुळे घर व त्यातील माणसे यांचे वरवरचे चित्रण त्या आपल्या कथेत करतात. त्यांच्या सुसदुःखाचे वरवरचे चित्रण करतात. लेखिकेला भाष्य करायला आवडते. "सतारीचा पीळ", "नियती", "माप", "अंतर" इ. कथा पहाण्यासारख्या आहेत. नियतीचा वावर त्यांच्या कथांत अधिक आढळतो. अनेक लेखिका अत्यंत उत्साहाने लेखन करताना दिसतात पण त्यांचे अनुभवविश्व मर्यादित असल्याचे व स्त्रीजीवनाचा शोष घेता न आल्याचा प्रत्यय अधिक येतो. जी.ए. कुलकर्णी यांच्या तोडीचे कथालेखन क्वचित स्त्रीलेखिकांना आले आहे. सौ. लीला श्रीवास्तव यांच्या "जखमा", "फाशी गेलेली उन्हं", "माझ्या अंगणातला कॅक्टस", "एक लेखणी सुळवर", "कुबड्यावरचं अस्तित्व" इ. कथासंग्रहातील कथा पहाता त्यांच्या निवेदनशैलीचा प्रत्यय येतो. उच्चवर्गीय जीवन कथांत येते. तसेच त्यांना मध्यमवर्गीय कुटुंबाची केविलवाणी भडक चित्रे रंगविण्याचीही होस आहे. "गिधाडं" मधील मध्यमवर्गीय कुटुंब-कुटुंबकर्ता वीस रूपये चार आण्याची लाच खाल्ल्याने नोकरीला मुकलेला या कथेतील पात्र-प्रसंग मनावर ठसतात पण कथा रंगहीन आणि रूपहीन वाटते. लिलाबाई

आपल्या कथेतून दारिद्र्य, विषमता, भ्रष्टाचार यातून जीवनाला प्राप्त झालेल्या विरूपतेचे व मूल्यशून्यतेचे दर्शन घडवतात.

पद्मजा फाटक यांचा "राही" §1978§ हा कथासंग्रह प्रसिध्द आहे. त्या कथेचे निवदेन कंटाळवाणे होऊ देत नाहीत. स्त्री-पुरुष संबंध चित्रण करतात. यांच्या कथाविश्वात जे घडते त्यांच्या तीव्र प्रतिक्रिया "मी" ने केलेल्या निवेदनात उमटतात आणि "मी"लाच एक स्वतंत्र व्यक्तिमत्व प्राप्त होते. सुधा नरवणे यांच्या कथावाचकांना घटकांचा आधार घेऊनही पात्रांची मानसिक आंदोलने किती समर्थपणे टिपता येतात याचा प्रत्यय आणून देतात. मानसिक संघर्षाचे वेधक चित्र त्यांच्या "ध्यास" कथेत उमटते. माणसांच्या मानसिक क्रिया प्रतिक्रिया त्या तितक्याच नेमकेपणाने टिपतात. "विरत गेलेले धुकं", "तिचं स्वप्न", "दोलाचाल", "ऋणमुक्त" या यशस्वी कथांतदेखील अभिव्यक्तीचे हेच सूत्र सुधाबाईंनी कायम ठेवलेले आहे, हे अंजली सोमण यांचे मत पटण्यासारखे आहे. ¹²

मोहिनी बर्वे यांच्या "अधोरेखित" §1977§ या संग्रहातील कथांतून उच्चभू समाजातील माणसांचे परस्पर संबंध व त्यातील भावनिक ताण चित्रित झाले आहेत. काव्यात्म चित्रण कथांतून येते. श्रीमंत स्त्री-पुरुषांची चित्रे रेखाटताना तीही हाडामासाची माणसे आहेत, त्यांनाही सामान्य माणसांप्रमाणे सुखदुःखे आहेत, इकडे लक्ष वेधावे असे मोहिनीबाईंना वाटते. बोधनामतय व रसगंधवती भाषा आणि कथानुभवाची वैशिष्ट्यपूर्ण मांडणी हे ज्योत्स्ना देवधर यांच्या कथेचे वेगळेपण आहे. यांचे कथाविश्व स्त्रीकेंद्रित आहे. दुःख या भावनेचे सर्वाधिक आकर्षण आपल्या कथेसाठी पसादा नाट्यमय व संघर्षात्मक प्रसंग त्या निवडतात. काही वेळा नाट्यमतेबद्दलचे आकर्षण त्यांच्या कथांना भडकपणाकडेही घेऊन जाते. आपल्या भाषेचे सामर्थ्य जपून तिला अकारण राबीवण्याचा प्रयत्न ज्योत्स्ना देवधर करत आहेत की काय, अशी शंकादेखील त्यांच्या कथा वाचताना येते. "बोच", "उद्ध्वस्त", "आकाशी", "झरोका" हे कथासंग्रह त्यांच्या कथा व्यक्तीला केंद्र मानून विकसित होत जातात.

सरिता पदकी "बारा रामाचं देऊळ" §1966§ त्यांच्या कथांमागे एक निवेदक आहे. त्यांची कथा रेखाचित्रासारखी रेखीव आणि बोलकी असते. स्त्रीच्या दुःखाच्या विविध परी दाखवताना सरिताबाई दुःख स्विकाराची भूमिका घेतात.

कथेतील पात्रे व कथांचा निवेदक यात एक नाते असते.

शकुंतला गोगटे - यांनी अनेक कथा लिहिल्या. "झपूझा", "सावलीचा चटका", "नजरबंदी", "मर्यादा", "गोल्डप्लेक", "बोलक्या भिंती", "दिशाभूल", "अबोली", "भरतीची लाट", "प्रसाधन", "शहारा", "मृगजळाची तहान", "मर्मबंध", "स्वल्पविराम", "समानशील" इ. कितीतरी त्यांचे कथासंग्रह. काही कथांचा शेवट कृत्रिमपणे करतात. बहुसंख्य कथा लिहिल्या पण शकुंतलाबाईंच्या कथांचा साचा बदलत नाही. काही अकल्पित काही काल्पनिक त्यांच्या कथेत असते. गैरसमज, अपघात, योगायोग यांना कथेत मानाचे स्थान असते.

शैलजा राजे - हळूवार कथालेखन हे त्यांच्या कथेचे वैशिष्ट्य. त्यांच्या काही कथा कंटाळवाण्या वाटतात. त्यांची कथा कोरांटीच्या फुलासारखी. कथेची अखेर मनात योजून कथेची मांडणी करतात असे त्यांच्या कथा वाचल्यावर वाटते. त्यामुळे काही कथा कृत्रिम वाटतात. "ती परत आली", "श्रुत्य", "रातगंधिनी", "अबोली" इ. कथा चांगल्या आहेत. कथांचा घाट एकसारखा वाटतो.

सानिया, अंबिका सरकार, उर्मिला सिरूर, वसुधा माने, प्रिया तेंडुलकर या 1970 च्या आसपास लेखन करणा-या स्त्रीलेखिका यांची कथाक्षेत्रातली कामगिरी उल्लेखनीय आहे. नव्या स्त्रीच्या जाणिवेचा थेट आणि आक्रमक आविष्कार करण्यास गौरी देशपांडे यांनी 1980 पूर्वीच सुरुवात केली होती. गौरी देशपांडे यांच्या कथेला स्त्रीकथाकारांच्या पुढील पिढीचे प्रतिनिधित्व करणारी कथा मानता येईल. कथासंकल्पनेबद्दल कोणतीही बांधिलकी गौरी देशपांडे मानत नसाव्यात असे त्यांच्या कथा वाचल्यावर वाटते. अनुभवाला विलक्षण मोकळी वाट देऊनदेखील गौरीबाईंच्या कथा कथाच वाटतात. कथेची लवचिकता त्यातून सिध्द होते. त्यांचा अनुभव मूलतः "कथा"रूपच असतो. त्यांच्या कथांत कधी वेगाने घडणा-या घटना येतात कधी पसादा संस्मरणीय प्रसंग कथेचे रूप घेता. कधी कथेत कलाटणी असते तर कधी केवळ आत्मकथन असते. हे सर्व पुन्हा आशयानुसार घडत असते तो जाणीवपूर्वक केलेला प्रयत्न नसतो. मनोगंडाचा अथवा मानसशास्त्रीय पातळीवर जाणा-या मनोविश्लेषणाचा आधार फारसा होत नाहीत पण त्यांची कथा रोखठोक असते व तिचे पाय वास्तवाच्या भूमीत पक्के

रुजलेले असतात. इंग्रजीमिथ्रीत मराठीचे वेगळेच रूप गौरी देशपांडे यांच्या कथेतून दिसते." ¹³ असे अंजली सोमण म्हणतात.

1960 नंतर आशय व अभिव्यक्ती यादृष्टिंनी मराठी कथेला जी परिमाणे लाभली ती मिळवून देण्यात नवकथाकारांकडे तसेच कमल देसाई, विजया राजाध्यक्ष, सानिया, सरिता पदकी इ. स्त्रीलेखिकांकडे श्रेय जाते. "कथा म्हणजे प्रसंगाचीच तुटाईने केलेली मांडणी, ही कथेबद्दलची धारणा फडके-सांडेकर काळात रुढ होऊ बघत असताना गंगाधर गाडगीळ यांनी मराठी कथेचा प्रवाह मनोविश्लेषणाकडे वळवला. भाषावैभव म्हणजे कथा नव्हे, आशयाची कलात्मक मांडणी म्हणजे कथा नव्हे. बोधवाद म्हणजे कथा नव्हे तर जीवनाचे निखळ लसलसते दर्शन म्हणजे कथा होय ही जाणीव नवकथेच्या काळात निर्माण झाली. जीवनाचे निखळ दर्शन घडविण्यासाठी माणसाच्या जागृत, अर्ध जागृत व सुप्त मनोव्यापारांवर नवकथा लक्ष केंद्रित करू लागली. मनोगंड व कामगंड यांचे दर्शन नवकथात घडू लागले. उदा. गंगाधर गाडगीळ.

कमल देसाई - व्यक्तिमनाची एक निसटती अवस्था किंवा वातावरणाची एखादी अस्थिर, चंचल दशा नवकथेचा विषय बनल्या. कमल देसाईची कथा याही पुढे गेली. असंबद्ध वाटणा-या पण परिणामी व्यक्तीच्या सर्व जाणवा झाकून टाकणा-या संज्ञाप्रवाहांना कथेत स्थान देऊन कमल देसाईंनी मराठी कथेला नवे परिमाण मिळवून दिले. वर्तमान क्षण जगणा-या व्यक्तीच्या अंतर्मनात अचानक भूतकाळातील काही प्रसंग जागृत झाल्याने काळाचे संदर्भ विस्कटून जातात. संज्ञाप्रवाहाच्या आधारे व्यक्तिमनाचे विविध स्तर उजळून टाकण्याचे कमल देसाई यांचे सामर्थ्य त्यांच्या कथेत विशेषत्वाने प्रत्ययास येते. मनोव्यापारांचा वेध घेण्याच्या प्रयत्नातून त्यांच्या कथेला गती मिळते. कथेतील अनुभव वाचकांवर परिणाम करून जातो. जगात राहूनही जीवनाकडे अलिप्तपणे पाहणारा, थंड कोरडा काहीसा तुसडा वाटणारा एक चिंतक कमल देसाई यांच्या व्यक्तिमत्वात दडला आहे, हा कथेत मध्ये मध्ये डोकावतो. कथानुभवाला झाकाळतो. यांच्या कथाबाबत रा.भा.पाटणकर यांचे मत चिंतनीय आहे. "कमल देसाईंच्या बहुतेक कथांत मनोवैज्ञानिक, नैतिक आणि अतिभौतिकीय प्रश्न पकाचवेळी उपस्थित होतात. परंतु त्यांचे प्रमाण सर्व ठिकाणी सारखे नसते. कथेतील

पात्रांच्या कृतींचा, विचारभावनांचा, साद-प्रतिसादांचा शोध घेतला तर माणसाच्या मनातील व्यामिश्रतेवर त्यात अनपेक्षितपणे आढळणा-या मनोघटकांवर नवा प्रकाश पडतो. आपली स्वतःविषयीची जाण जास्त खोल व सूक्ष्म होते. त्यांच्या कथांतून बहुधा आपल्याला आत्मप्रत्यय येतो. "आपल्या नेहमीच्या अंतर्निरीक्षणाने, येणा-या प्रत्ययापेक्षा जास्त स्पष्ट, जास्त खोल, कधी कधी थक्का देणारा, अस्वस्थ करून सोडणारा आणि या सर्व कारणांमुळे महत्त्वाचा, मनोवैज्ञानिक कुतुहलाबरोबर एक तात्विक धागाही या कथांमध्ये आढळतो. प्रत्येक अनुभव हा कोण्यातरी "मी"चा असतो." ¹⁴

कमल देसाईप्रमाणेच विजयाराजाध्यक्ष यांचे कथालेखन मराठी कथेच्या संदर्भात महत्त्वपूर्ण ठरते. व्यक्तिमनाच्या वेगवेगळ्या सूक्ष्म छटा त्यांच्या कथात प्रत्ययकारी रूप घेतात. यासाठी त्या मनोविश्लेषणाचा आधार घेतात. पण मनोविश्लेषणातून येणारी भावनेची अतिरेकी पिंजण अथवा दुर्बोधता त्यांच्या कथेत नसते. स्त्रीच्या भाव-जीवनाला विशेषतः तिच्या व्यथित करणा-या हळुवार दुःखाला त्यांच्या कथात महत्त्वाचे स्थान असते. शिरीष पे यांच्या कथेतील माणसांप्रमाणे विजयाबाईंच्या कथेतील माणसे सर्वसामान्य माणसांपेक्षा काहीशी वेगळी असतात. या लोकांच्या अनुभवात अवास्तवता नसते. विलक्षण संवेदनशीलतेमुळे या माणसांच्या अनुभवाच्या छटा इतरांपेक्षा वेगळ्या होतात. "अंतराळ", "जन्म", "कवच", "शो-रूम", "विदेही", "कमळ", "देह", "मृत्यूचे भातुके" इ. कथांतून स्त्रीची वेगवेगळी रूपे साकार होतात. त्यांच्या कथांतील अनुभव सूक्ष्म असला तरी वाचकांवर त्याचा होणारा परिणाम तीव्र असतो.

प्रिया तेंडुलकर - यांच्या कथा 1984 पासून प्रसिध्द होवू लागल्या. त्यांच्या कथासंग्रहाला पारितोषिक मिळाले आहे. आधुनिक स्त्रीचे दुःख मांडणारी प्रियाबाईंची कथा गौरी देशपांडे आणि सानिया यांच्या परंपरेतील आहे. त्यांच्या कथा आकाराने लहान आहेत. निवेदनाच्या आकर्षक शैलीमुळे त्या चटपटीत बनतात. वाचकांना खेचून होण्याचे सामर्थ्य त्यात आहे. "दुःखाचा शोध" हे त्यांच्या कथांचे केंद्र आहे. त्यांच्या बहुसंख्य नायिका प्रौढ, करिअर करणा-या असतात. पण मध्यमवर्गीय संस्कारातून त्या पूर्णपणे सुटलेल्या नसतात. काहींवर आई-वडिलांची व माहेरच्या घरांची जबाबदारी असते. "आंघोळ", "सारी फॉर द लास्ट नाईट" घरच्या जबाबदारीमुळे या नायिका

नव्या स्वतंत्र आयुष्याशी समायोजन करू शकत नाहीत किंवा प्रौढ वयात लग्न झाल्यानंतर सासरीही रमू शकत नाहीत. "बाबांचा संसार माझा कसा होणार ?" या कथेत विभावरी शिरूरकरांनी मांडलेल्या समस्येची ही आधुनिक रूपे म्हणावी लागतील. तिरकस पध्दतीने सामाजिक दोषांवर बोट ठेवण्याची प्रिया तेंडुलकर यांची स्वतःची अशी खास पध्दत आहे. "लग्न" कथेतून जातिव्यवस्थेचा समाजावर असलेला पगडा आणि अध्यात्मातील पोकळपणा दाखवण्याचा प्रयत्न केला आहे. "नवा गडी" मधील धर्मावरचे भाष्यही अतिशय बोलके आहे, त्यांची कथा स्त्रियांचे दुःख मांडणारी असली तरी ती समाजापासून तुटलेली नाही, हे त्यांच्या लेखनाचे बलस्थान आहे. कथेची आधुनिक वळणाची छोट्या छोट्या वाक्यातून संवाद साधणारी धारदार भाषा कथेचा आशय परिणामकारक पध्दतीने व्यक्त करण्यास सहाय्यक ठरते.

सानिया - "स्पर्श" कथासंग्रह प्रसिध्द आहे. अवतीभोवतीच्या स्त्रीच्या मनाचा तळ गाठण्याची शक्ती हे त्यांच्या कथेचे वैशिष्ट्य. यांच्या कथेत विषयाचा नवेपणा आणि ताजेपणा आहे. वास्तव कथेत उतरवतात.

आशा बगे - परंपरा आणि आधुनिकता यांच्या नात्यांचा शोध आशा बगेच्या कथेत घेतला जातो. त्यांच्या कथांतून स्त्रियांचे भावविश्व उलगडत जाते. त्यांचा स्त्रीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन आधुनिक आहे. पण परंपरेशी असलेले नाते त्यांनी तोडले नाही. संगीताचा पार्श्वभूमी म्हणून वापर करतात. प्रचारकी बाणा कथेत नसतो. "मारवा", "पूजा", "अत्तर", "मांडव", "चंदन", "अनंत" हे त्यांचे कथासंग्रह व "मनस्विनी", "झुंबर", "त्रिदल" ह्या कादंब-या. दीर्घकथा हे त्यांच्या कथेचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य. गायन, लेखन, कवितावाचन हे त्यांचे आवडीचे छंद, आशा बगेची कथा नव्या वळणाची आणि मनाचे सूक्ष्म पापुद्रे उलगडणारी आहे. त्यांची कथा मनोविश्लेषणप्रधान असते. ती संशय लयीत उलगडत जाते. आश्रित असल्याचे दुःख हे केंद्र त्यांच्या कथांत वारंवार येते. स्त्री कथाकारांची परंपरा शोधायची झाली तर आषीच्या पिढीतील वसुंधरा पटवर्धन आणि विजया राजाध्यक्ष यांच्या कथेचा वैविध्यपूर्ण अनुभव मांडण्याचा वारसा आशा बगे या दशकात चालू ठेवतात.

स्त्रियांच्या कथालेखनात दोष आढळतात. ते मांडणीच्या कच्चेपणाचे किंवा सुबकतेच्या अभावाचे. त्यांच्या कथालेखनावर मर्यादा पडते ती त्यांच्या अनुभवविश्वाच्या मर्यादेची पण या मर्यादा ओलांडून स्वतःचे स्वप्न निर्माण करणा-या कथालेखिका मराठी कथेने प्रत्येक टप्प्यावर पाहिल्या आहेत. विभावरी शिरूरकर, कमल देसाई, गौरी देशपांडे यांनी तर एकूण कथेपेक्षा वेगळी आणि समर्थ कथाशिल्पे स्त्रिया निर्माण करू शकतात याचा प्रत्यय आणून दिला आहे. अलिकडची स्त्रीलेखिका मात्र पुरुषप्रधान व्यवस्थेत स्त्रीची होणारी घुस्मट या एकाच विषयावर मुख्यत्वे आपले लक्ष केंद्रित करू लागल्या आहेत.

आपल्या कथांतून जीवनाचे विविध पैलू रंगविणा-या विजया राजाध्यक्षांसारख्या कथाकारही अलीकडे "स्त्रीकेंद्री" पध्दतीने अनुभव मांडण्यावर भर देऊ लागल्या आहेत. या एकाच सूत्राभावती घुटमळत राहिल्यामुळे गौरी देशपांडे, सानिया, प्रिया तेंडुलकर, आशा बगे यांच्या लेखनातील नवेपणा आणि ताजेपणा संपल्यासारखा वाटतो. अनुभवविश्व मर्यादित वाटू लागले आहे. पुन्हा पुन्हा त्याच आशयाची पुनरावृत्ती स्पष्ट जाणवते. गौरी देशपांडे यांनी स्वतंत्र आत्मनिर्भर, रूढीकडे आणि समाजाकडे चिकित्सक रोखठोकपणे बघणा-या स्त्रीचे चित्रण केले, हा त्यांच्या लेखनाचा विशेष मान्य केला तरी त्यांच्या नायिका एकाच तोंडावळ्याच्या असतात. याकडे दुर्लक्ष करता येत नाही. आशयाच्या या वर्तुळातच या लेखिका फिरत राहिल्या तर विकासाच्या शक्यता खुंटतील.

सामाजिक बंधनामुळे आरंभ काळातील कथालेखिकांना उंब-याबाहेरील जगात मोकळेपणाने वावरता येत नव्हते. ती त्यांची लेखिका म्हणून मर्यादा होती. अलिकडच्या स्त्रीलेखिका प्रत्येक अनुभवाची स्त्री विरुद्ध पुरुष अशा दंदात कधी ढोबळपणे तर कधी सूक्ष्मपणे मांडणी करू लागल्या. जीवनाची सर्वांगीण रूपे त्यातील अनेक विषय, त्यातील आंतरसंबंध सर्व परिमाणातून जाणून घेऊन ते व्यक्त करण्याची प्रतिभाशक्ती स्त्री-कथाकार यामुळे सीमित करून टाकतील. आजच्या स्त्री कथाकारांनी सावध आणि अंतर्मुख होऊन या संभाव्य धोक्याकडे पाहणे गरजेचे आहे. आधुनिक स्त्रीलेखिकांच्यामधील श्रीमती आशा बगे यांच्या कथालेखनाचा सूक्ष्मपणे बारकाईने अभ्यास करून त्यांची कथालेखन वैशिष्ट्ये, त्यातील नेमकेपणाचा शोध घेण्याचा मनोदय आहे. म्हणूनच

साहित्य आणि समाजजीवन यांचा संबंध स्पष्ट करणे उचित ठरते. आशा बगेच्या कथावाङ्मयाचा अभ्यास करताना साहित्य व समाजजीवन यांचा संबंध (अन्याय) आहे, हे लक्षात घेणे गरजेचे आहे.

साहित्य आणि समाजजीवन

साहित्य आणि मानवी जीवन यांचा अतूट संबंध आहे. साहित्याचे उगमस्थान मानवी जीवन हेच आहे. साहित्य ही एक थोर कलारूप शक्ती आहे. श्रेष्ठ कलाकृतीतून त्या त्या काळाचे आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक जीवन प्रतीत होते. मानवी जीवनाला आकार देण्याचे कार्य साहित्याने केले आहे व करीत आहे. साहित्यिक हा समाजातील एक घटकच असतो. अर्थात त्यांच्या व्यक्तित्वाची घडण ही समाजसापेक्षच असते. साहित्यिकांच्या व्यक्तित्वाची घडण व कलेचा आविष्कार हा सामाजिक जीवनातूनच होत असतो. म्हणूनच साहित्य व समाजजीवन यांचा संबंध लक्षात घ्यावा लागतो.

साहित्याचा मुख्य विषय मानवी जीवन असणे हे स्वाभाविकच आहे. माणसाच्या मनातील चांगले-वाईट भले-बुरे क्रांतीचे आणि शांतीचे विचार-विकार साहित्यात प्रकट होत असतात. साहित्यिक हा एक कलावंत असतो आणि त्याचे व्यक्तित्व, सभोवतालचे वातावरण - मानवी जीवन यांच्या त्रिवेणी संगमातूनच साहित्याची निर्मिती झालेली आढळते. व्यक्ती, समाज व मानवी जीवन यांचा असा हा अन्योन्य संबंध असल्यामुळे त्याचे सरमिसळ व्यक्तित्व साहित्यात उमटणे अटळ आहे याची प्रचिती आजपर्यंतच्या साहित्याने आपणास दिली आहे. उदा. हरिभाऊ आपटेची "काळ तर मोठा कठीण आला" दुष्काळात झालेली शेतकऱ्यांच्या जीवनाची वाताहत, दिवाकर कृष्णांच्या "अंगणातील पोपट" मधील बन्सीघर, आशा बगे यांच्या "चंदन" कथेतील निमा त्यांच्याच "झोपाळ्यावर अभंग कातर" मधील आप्या, त्यांची सून, कुटुंबिय, या सर्वांच्या व्यक्तिचित्रणातून त्या व्यक्तित्वाची सुसदुःखे आशा-आकांक्षा, ताणतणाव यांचे वास्तव दर्शन घडते. या कथातून व्यक्तीमधून बदललेल्या मानवी जीवनाचेच दर्शन घडते. म्हणूनच लेखकाच्या व्यक्तिगत संस्काराबरोबरच त्याच्या काळातील सामाजिक, परिस्थितीचे बदललेल्या कौटुंबिक भावनांचे त्याच्या साहित्य कृतीतून प्रतिबिंब उमटते. हे येथे स्पष्टपणे दिसते. हरिभाऊंच्या "पण लक्षात कोण घेतो", "मी" या

कादंब-यातून तत्कालीन काळाचे प्रतिबिंब जसे उमटलेले दिसते तसेच देवलांच्या "शारदा" नाटकात, कोल्हटकरांच्या "गुप्तमंजूष"मध्ये अज्यांच्या "उद्याच्या संसार"मध्ये, रंगणेकरांच्या "कुलवधू"मध्ये तत्कालीन काळाचे सामाजिक बदलाचे प्रतिबिंब उमटलेले दिसते. कथा-वाङ्मयातून व्यक्ती-समाज-कुटुंब यांच्या बदललेल्या परिस्थितीचे भावनांचे उमटलेले चित्र यथार्थ व अर्थपूर्ण आहे. यादृष्टीने आशा बगे यांच्या "चंदन" व "अंतर" या दोन्ही कथासंग्रहांचा विचार केला तर साहित्य आणि समाजजीवनाचे निकटचे संबंध कसे अतूट असतात याची कल्पना येते. साहित्य व समाज ह्या दोन्ही एकाच नाण्याची दोन बाजू आहेत. समाजात जे जीवन घडत असते लेखक आपल्या साहित्यातून ते चित्रित करित असतात. जीवनापासून साहित्य दूर नसते. लेखक हा समाजाचा घटक असल्यामुळे आणि समाजातील नानाविध प्रश्न त्यांच्या कथांना प्रेरणा पुरवत असल्यामुळे बदलत्या समाज वास्तवाचे साद-पडसादही गेल्या शतकातील कथेच्या प्रवासात प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षपणे उमटलेले दिसतात.

"क्लेकरिता कला" या मताचा पुरस्कार करणा-या ना.सि.फडके यांच्या कथांनी मराठी कथेचा चेहरामोहरा बदलून टाकला. प्रेमाचा त्रिकोण, प्रेमिकांच्या हळूवार भावभावना चित्रित केल्या. कथा तंत्रशुध्द असायला हवी असे त्यांचे मत होते. "जीवनासाठी कला" हे ध्येय मानणा-या वि.स.खांडेकरांना जीवनातील संघर्षांनी कथेला बीजे पुरविली. हा काळ होता इंग्रजाविरुध्द लढा देणा-या वीरांचा, खांडेकरांच्या कथात यावेळचे समाजजीवन चित्रित झाले आहे. स्वातंत्र्यप्राप्तीची चळवळ, गांधीवाद, साम्यवाद अशा विषयांना त्यांच्या कथेने स्पर्श केला. गरीब-श्रीमंत, मालक-मजूर, त्याग-भोगलोलुपता, विवेक-अविवेक या जीवनातील दंदांना त्यांच्या कथेत स्थान मिळाले. यानंतर देश स्वतंत्र झाला, जीवनाचे आधुनिकीकरण झाले. एकत्र कुटुंबाचे विघटन होत गेले हा चिंतनाचा विषय य.गो.जोशींच्या कथांमधून पहायला मिळतो. उदा. "वीहिनीच्या बांगड्या", "शेवग्याच्या शेंगा".

1940 नंतर कथेने पुन्हा नवे वळण घेतले. या सुमारास समाजाने दोन जागतिक महायुद्धांचे तडाखे अनुभवलेले होते. युद्धाची झळ बुध्दजीवांना विशेषत्वाने जाणवलीच पण दारिद्र्य, महागाई, बेकारी यामुळे सामान्यांचे स्वास्थ्य नष्ट झाले. काळ बाजार, स्वार्थ लोलुपता, दुष्टवृत्तीचे प्राबल्य, लाचलुचपत यामुळे जीवनमूत्ये उद्ध्वस्त

होवू लागली. जीवनानुभव व्यक्त करण्यासाठी मनोविश्लेषणाचा वागा नवकथाकारांनी पकडला. पु.भा.भावे, अरविंद गोखले, गंगाधर गाडगीळ, व्यंकटेश माडगूळकर यांनी प्रगत मानसशास्त्राच्या आधारे जाणीव नेणिवेतील मनोव्यापारात असणारी विसंगती व त्यामुळे मनात एकाचवेळी वास करणा-या सुष्ट-दुष्ट प्रवृत्ती यांचे चित्रण केले. एखादा अनुभव प्रतिमा-प्रतिक्रियांच्या आधारे नवकथेत विलक्षण तीव्रतेने व्यक्त होऊ लागला.

नवकथेच्या आगमनाची चाहूल आधीच्या पिढीतील काही कथाकारांमध्ये दिसू लागली होती. विभावरी शिरूरकरांनी "कळ्यांचे निःश्वास" या कथासंग्रहात स्त्रीजीवनातील खळबळजनक समस्या मांडताना कथेची तत्कालीन चौकट नाकारली. जीवनातील वास्तवच आपल्यापुढे दाखवले. विज्ञाननिष्ठा, यंत्रप्राधान्य ही नव्या युगाची महत्त्वाची लक्षणे. दळणवळणाच्या साधनांची वाढ व औद्योगिक भरभराट हे तर मानवाला मिळाले पण लोकसंख्या वाढ, महागाई, अन्न, वस्त्र, निवारा या मूलभूत गरजाही भागेनाशा झाल्या. आत्मनिष्ठ नेराश्य भावना कथेत अवतरल्या. समाजतले प्रसंग घेवूनच लेखक आपल्यापुढे वास्तव जीवन विचारण्याचा प्रयत्न करत असतो.

ग्रामीण व दलित कथा

खेड्यातील सर्व संस्थामध्ये पोहोचलेले राजकारण, त्याचा ग्रामजीवनावर होणारा परिणाम, ग्रामीण वातावरण, कुटुंबव्यवस्था, शिक्षण संस्था, धरणग्रस्तांचे प्रश्न, समाजातील अंधश्रद्धा, सालच्या जातीचे उपेक्षित जीवन अशा प्रश्नांना समग्रतेने कवेत घेण्याचा प्रयत्न शंकर पाटील, शंकरराव खरात, रा. रं. बोराडे, आनंद यादव, रंगनाथ पठारे, विश्वास पाटील, राजन गवस इ.लेखकांचा आवर्जून उल्लेख करावा लागतो. तर "दलित कथा" हा कथाविशेष एका सामाजिक चळवळीतून उदयाला आलेला आहे. दलित संवेदनेशी निगडित झालेला आहे. समाजाने ज्यांना शतकानुशतके शिकण्याची व ज्ञानसंपादनाची परवानगी नाकारली या समाजाला जागे करून वेदना, विद्रोहाची प्रेरणा डॉ. आंबेडकरांनी निर्माण केली. "खुळवाडी" हा आपणाभाऊ साठेचा कथासंग्रह यातील कथा या आरंभीच्या दलित कथा.

अगदी अलिकडे ग्रामीण स्त्रीच्या दुःखाचा वेध प्रतिमा इंगोले या लेखिकेने घेतलेला असतो. उदा. "भोंड" नावाची कथा. "परायाची लेक" या कथेत एकत्र कुटुंबात गरिबावरून सून म्हणून आलेल्या केशरची कशी अवहेलना केली जाते हे दाखवले आहे.

आजची कथा अतिशय लवचिक आहे. या कथेत समाजातील वास्तवाचे प्रतीबिंब पडलेले आहे. आत्मनिवेदनात्मक, लहान, मोठी, एकाच पात्राभावती घुटमळणारी, अनेक पात्रे असलेली इ. वेगवेगळ्या रूपातून आजची कथा व्यक्त होत आहे. कथासंकल्पनेचा लवचिक वापर होत असल्यामुळे दीर्घकथा आणि लघुकादंबरी यांच्यातील सीमारेषा आज पुसट होत आहेत. वर्तमान काळातील गुंतागुंतीना सामोरे जाऊन त्यांना थेटपणे भिडणे हे आजची कथा आपले लक्ष्य मानते त्यामुळे ती रूपदृष्ट्या लवचिक आणि आशयदृष्ट्या संपन्न बनते. वाचकांना जीवनाची नवी रूपे दाखवते. चिंतनशील बनते. जीवनातील वेगवेगळ्या आणि उपेक्षित राहिलेल्या अंगांचा वास्तवदर्शी व गंभीर शोधघेणे हे आजच्या कथेला आपले सर्वाधिक महत्वाचे निर्मिती प्रयोजन वाटते. तंत्राच्या आणि आकृतिबंधाच्या जखडबंद चौकटीत ती अडकण्यास नकार देते. आजची कथा आंतरिकदृष्ट्या विकसित झालेली आहे.

आशा बगे यांच्या "चंदन" व "अत्तर" या दोन कथासंग्रहांचा वाङ्.मयीन-दृष्ट्या अभ्यास करत असताना व्यक्तिगत, कौटुंबिक, समाजशास्त्रीय, मानसशास्त्रीय राज्यशास्त्रीय, ऐतिहासिक, भाषाशास्त्रीय, अर्थशास्त्रीय दृष्टिकोनातून अभ्यास करण्याचा या संशोधनाचा उद्देश्य आहे. तसेच या दोन ग्रंथांचे संशोधनात्मक चिकित्सक दृष्टीने विवेचन करून या दोन कथासंग्रहातील कथांमधून व्यक्त झालेले जीवनानुभव लक्षात घेऊन त्या अनुभवांचे सामर्थ्य आजमावण्याचा येथे आत्मविश्वासपूर्वक प्रयत्न केला आहे. साहित्य आणि समाजजीवन यांचा कसा अतूट संबंध असतो याचे दिग्दर्शन करण्याचा येथे प्रामाणिक प्रयत्न केला आहे.

साहित्य आणि समाजजीवन हे एकमेकांच्या हातात हात घालून कसे वाटचाल करीत असतात याचे चित्र आजपर्यंतच्या साहित्यावरून सहजपणे कळते. प्राचीन वाङ्.मया-वरूनही याची प्रचिती येते. ज्ञानेश्वरांनी ज्ञानेश्वरीच्या रूपाने सामाजिक विषमतेला

वाचा फोडली होती तर महानुभावपंथियांनी श्रीचक्रयंत्रांचा जीवनआदर्श व त्यांची जीवनविषय तत्वज्ञान अनुसरून ग्रंथरचना करून समाजातील विषमतेचे परखड दर्शन घडवून समाजाला अंतर्मुख केले होते. तुकारामांच्या अभंगातून तत्कालिन समाजाच्या व्यथा वेदना पाहून "बुडती हे जन न देखले डोळा" असा त्यांनी टाहो फोडला होता व या समाजाची घडी बसविण्यासाठी आम्ही या जगात जन्म घेतला आहे असे अभंगरूपाने ओरडून सांगितले होते. ही सर्व उदाहरणे साहित्य आणि समाजजीवनाचा संबंध स्पष्ट करण्याकरिता पुरेशी आहेत. 18 व्या शतकापर्यंत तत्कालीन समाजाची अध्यात्मिक प्रवृत्ती मराठी साहित्यात प्रकट झालेली आहे. त्यावरून त्या काळातील समाजाची निवृत्तीपरता लक्षात येते.

ब्रिटीश राजवटीत ब्रिटीशांच्या आचार-विचार संस्कृतीचा भारतीय समाजजीवनावर व पर्यायावर महाराष्ट्रीय समाजजीवनात झालेले परिवर्तन सर्वपरिचित आहे. ब्रिटीश आमदानीत महाराष्ट्रीय समाजामध्ये प्रवृत्तीपरता कशी वाढीस लागली व निवृत्तीपरता कशी सैल झाली, ऐहिकतेला गौणत्व व लौकिकतेला प्राधान्य कसे मिळत गेले हेही आपल्या लक्षात येते. कथा, काव्य, नाटक, कादंबरी आदि वाङ्मयप्रकारामधून अविष्कृत झालेल्या जीवनानुभवातून प्रवृत्तीपरताही अधिक प्रभावीपणे प्रकट होत गेलेली आढळते. आशा बगे यांच्या या सर्व कथातून मध्यमवर्गीयांचे जीवन, लौकिक जीवनच प्रकट झालेले आढळते. यासंदर्भात अनेक उदाहरणे देता येतील परंतु विस्तारभयाने एवढीच उदाहरणे देणे संयुक्तिक वाटते.

मानवी जीवनाला असणारे सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक असे संदर्भ साहित्यात अपरिहार्यपणे प्रकट झालेले असतात. अर्थात साहित्य हे मानवी जीवनातूनच उदयाला आलेले असते.

पुढील तिस-या प्रकरणामध्ये श्रीमती आशा बगे यांचे वाङ्मयीन व्यक्तिमत्व कथावाङ्मयाची वैशिष्ट्ये प्रसिध्द झालेले साहित्य इत्यादी गोष्टींचा परामर्श घेण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न केलेला आहे. या प्रयत्नामुळे श्रीमती आशा बगे यांच्या कथावाङ्मयाची अभिरुची अधिक संपन्न तर होईलच पण रसिक वाचकांना त्यांच्या कथावाङ्मय आक्लनाच्या वाटा सुबोध होतील असे वाटते.

सं द र्भ

1. नलगे चंद्रकुमार, पानतावणे §डॉ. § गंगाधर - स्त्री आत्मकथन प्रस्तावना, सुरेश एजन्सी पुणे, प्रथमावृत्ती जुलै 1990, पृ. 3
2. उनि., पृ. 5
3. पवार उर्मिला - "मिळवती स्त्री" समता म. फुले व बॅ. आंबेडकर स्मृती शताब्दी निमित्ताने महिला सामाजिक समता परिषद, मार्च 1992, समता संपादक मंडळ, पृ. 19
4. खोले विलास §संपादक § - चौकट §स्त्रियांच्या महत्वपूर्ण कथांचा संग्रह § प्रस्तावना, विशाख प्रकाशन पुणे-38, प्रथम आवृत्ती 1991,
5. उनि., पृ. 19
6. ढेरे §डॉ. § अरूणा, पाटील वर्षा §संपादक § - बहिर्पाई दिवाळी अंक 1996, शिवाजीनगर पुणे 4, पृ. 31, बहिर्पाई प्रकाशन, शेळके शांता - लेख "एक तुटलेला धागा"
7. खोले विलास §संपादक § - चौकट §स्त्रियांच्या महत्वपूर्ण कथांचा संग्रह § प्रस्तावना, विशाखा प्रकाशन पुणे-38, प्रथम आवृत्ती जुलै 1991, पृ. 6
8. फडके भालचंद्र - मराठी लेखिका चिंता आणि चिंतन, विद्या प्रकाशन पुणे, पहिली आवृत्ती मार्च 1980, पृ. 16
9. उनि., पृ. 37
10. उनि., पृ. 37
11. अदवंत म. ना. - मराठी लघुकथेचा इतिहास, निहारा प्रकाशन पुणे-2, प्रथम आवृत्ती 5 एप्रिल 1993, पृ. 166
12. सोमण अंजली - मराठी कथेची स्थिती गती, प्रथम आवृत्ती 1995, प्रतिमा प्रकाशन पुणे 3, पृ. 134
13. उनि., पृ. 134
14. पाटणकर §डॉ. § रा. भा. - कमल देसाई यांचे कथाविश्व, मौज प्रकाशन, मुंबई, प्रथम आवृत्ती 1984, पृ. 22, 23.